

Karpowicz, Andrzej

Niemieckie czasopisma wolnomularskie : zarys historii : część 1

Ars Regia 3/1 (6), 105-118

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MASONICA W POLSCE I NA ŚWIECIE

Andrzej Karpowicz (Poznań)

NIEMIECKIE CZASOPISMA WOLNOMULARSKIE ZARYS HISTORII. CZĘŚĆ I

Księgarz, wydawca i historyk wolnomularstwa Josef Gabriel Findel określił zadania prasy wolnomularskiej w sposób następujący:

[...] *czuwanie nad wewnętrznym i zewnętrznym życiem związku, pośredniczenie w wymianie myśli światłych i doświadczonych braci, podawanie do ogólnej wiadomości ruchów i dążeń wewnątrz bractwa, oświecenie wszystkich o istocie i historii masonerii, wszechstronne ożywianie i pobudzanie do działania i tym samym ustrzeżenie związku przed leniwym bezruchem i wyparowaniem ducha, w końcu utrzymanie rozproszonych i żyjących w diasporze braci w żywej i owocnej wspólnoty z całym bractwem [...]*¹

W historii czasopism wolnomularskich Niemcy i kraje niemieckiego obszaru językowego, czyli Austria i częściowo Szwajcaria odegrały dużą rolę. Obszar ten, obok Wielkiej Brytanii, Ameryki Północnej i Francji stał się jednym z najpoważniejszych centrów czasopiśmiennictwa wolnomularskiego.

Literatura na temat niemieckiego czasopiśmiennictwa wolnomularskiego jest uboga. Solidnie zrealizowano rejestrację czasopism w bibliografiach — od Georga Klossa do Markusa Hänsel-Hohenhausena, z pomnikową bibliografią Augusta Wolfstiega i jej uzupełnieniami². Jednak większość prac przedstawiających historię wolnomularstwa niemieckiego nie wspomina o czasopismach³. Wyjątkiem są dzieła tych pisarzy wolnomularskich, którzy byli choćby przejściowo redaktorami czasopism. Josef Gabriel Findel w swojej historii wolnomularstwa dał obszerny przegląd literatury, a w nim zwięzły zarys rozwoju czasopiśmiennictwa⁴. Przegląd ten został zamieszczony jako hasło „Literatur” w *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei* (Powszechny podręcznik Wolnomularstwa) wydanym jako druga edycja encyklopedii Lenninga⁵.

Brak jest również obszerniejszych opracowań poszczególnych czasopism. Do wyjątków należy omówienie „Freimaurer-Zeitung” („Gazety

Wolnomularskiej⁷) wydawanej w latach 1786–1787, zamieszczona w monografii Lierscha *Freimaurerei in Neuwied*⁶, czy ostatnio opracowany krótki artykuł Wernera Schwartza o „Bundesblatt der Grossen... Logge zu den drei Weltkugeln”⁷. Jedynym czasopismem wolnomularskim, któremu poświęcono odrębne rozprawy lub obszerne fragmenty w licznych publikacjach, jest wiedeński „Journal für Freimaurer”. Obszernie wzmiankuje o nim Abafi w swej historii wolnomularstwa w Austro-Węgrzech, a ostatnio zwłaszcza Edith Rosenstrauch-Königsberg w pracach o środowisku wolnomularzy wiedeńskich doby józefińskiej⁸.

Wobec braku literatury szerzej omawiającej czasopisma wzrosła rola odnotowanej bibliografii Reinholda Tautego *Maurerische Bücherkunde*, zawierającej wartościowe charakterystyki rejestrowanych publikacji, a wśród nich czasopism⁹. Podobne znaczenie mają charakterystyki czasopism zawarte w ostatnich rocznikach kalendarza van Dalena¹⁰.

Znaczenia nabrały artykuły w encyklopediach wolnomularskich. Wartościowe są zwłaszcza artykuły przekrojowe. W drugim wydaniu encyklopedii Lenninga, w którym hasła bibliograficzne opracował Findel, poza wspomnianym hasłem „Literatur” wartościowe okazało się hasło *Zeitschriften* (Czasopisma)¹¹. W trzecim wydaniu encyklopedii Lenninga znalazły się hasła *Presse* i *Kalender* opracowane przez Tautego¹². Równie dobrze opracowane zostały hasła przeglądowe w leksykonie Lenhoffa i Posnera¹³. We wszystkich tych encyklopediach większość haseł dotyczących poszczególnych czasopism nie wykracza poza podawanie danych znajdujących się w rejestracyjnych opisach bibliograficznych. Wzmianki o czasopismach, cytowane przez Tautego w trzecim wydaniu encyklopedii Lenninga, to w większości kronikarskie notatki.

Zbyt mała liczba opracowań uniemożliwia obecnie podjęcie syntetycznego przedstawienia rozwoju czasopiśmiennictwa wolnomularskiego. Podjęcie szczegółowych badań monograficznych nad czasopismami wolnomularskimi jest najpoważniejszym postulatem badawczym, jaki się tu nasuwa.

Zarysowany w niniejszym artykule szkicowy zarys dziejów niemieckiego czasopiśmiennictwa wolnomularskiego od jego początków do zlikwidowania wolnomularstwa przez władze hitlerowskie, powstał przy okazji prezentowania zbioru czasopism wolnomularskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Część I. Lata 1737–1806.

Próby powołania niemieckich czasopism wolnomularskich podjęto już w okresie, w którym wolnomularstwo pojawiło się na ziemiach niemieckich. Pierwszą na świecie edycję czasopisma o charakterze wolnomularskim rozpoczął Eduard Milford, wydając w Hamburgu 24 kwietnia 1737 roku,

na kilka miesięcy przed powstaniem loży „Absalom”, numer czasopisma „Der Freymaurer” („Wolnomularz”). „Der Freymaurer” według zamierzeń Milforda miał być tygodnikiem ukazującym się co środę. Pierwszy i jedyny opublikowany numer na czterech stronniczkach zawierał autobiografię Milforda i opisywał jego drogę do wolnomularstwa¹⁴. Bardziej udaną próbę podjął w następnym roku Johann Joachim Schwabe w Lipsku, wydając również pod tytułem „Der Freymaurer” 52 numery swojego tygodnika¹⁵. W tym samym 1738 roku ukazało się w wydawnictwie Andreaego we Frankfurcie nad Menem niemieckie tłumaczenie pierwszego almanachu wolnomularskiego, drukowanego w 1735 roku w Dublinie przez Williama Smitha¹⁶.

Po kilkuletniej przerwie spowodowanej wojnami śląskimi, w Hamburgu, a potem we Frankfurcie, podjęto edycję czasopism o tytułach wolnomularskich. Były to „Des Bedächtlichen Freymaurer...” („Uważny Wolnomularz”) Frankfurt 1743–1744¹⁷. Obie te pozycje, podobnie jak wcześniejszy „Freymaurer” Schwabego, nie były czasopismami wolnomularskimi, lecz typowymi dla swojej epoki tzw. czasopismami moralnymi czyli obyczajowo-kulturalnymi, wzorującymi się na angielskim „Spectatorze”. Wolnomularski tytuł miał przyciągnąć czytelnika zainteresowanego rozpowszechniającym się ruchem. Podobnie jak i inne czasopisma moralne, wymienione tytuły zawierały również publikacje o wolnomularstwie¹⁸. Upadek tych czasopism miał związek z początkiem wojny sukcesyjnej austriackiej.

Do ósmego dziesięciolecia XVIII wieku nie podejmowano już prób wydawania czasopism o tytułaturze wolnomularskiej, ani tym bardziej o charakterze wolnomularskim. W Niemczech w tym czasie toczyły się wojny sukcesyjna austriacka i siedmioletnia. Ta ostatnia zwłaszcza zniszczyła gospodarczo jeden z ważniejszych ośrodków życia gospodarczego i kulturalnego – Saksonię. Mimo wojen toczonych w połowie XVIII wieku wolnomularstwo niemieckie okrzepło, zaczęło odczuwać potrzebę publikacji periodycznych, a szybka odbudowa gospodarcza krajów niemieckich po wojnie siedmioletniej dała środki na wolnomularskie wydawnictwa tego typu.

Dla początków czasopiśmiennictwa wolnomularskiego charakterystyczna jest równowaga między liczbą wydawanych raz do roku kalendarzy i almanachów a częściej ukazujących się czasopism¹⁹.

Pierwszy niemiecki kalendarz wolnomularski *Freymaurer Calender auf das Jahr Christi 1771 und der Freymaurerey 5771*, wydany w Lipsku, zawierał „spis wszystkich łóż znanych na całej Ziemi”²⁰.

Jednak dopiero pięć lat później zaczął ukazywać się pierwszy niemiecki naprawdę periodyczny druk wolnomularski, jakim był *Almanach oder Taschenbuch für die Brüder Freimaurer der vereinigten deutschen Logen auf das Jahr Christi...* (Almanach czyli książka kieszonkowa dla braci wolnomularzy zjednoczonych łóż niemieckich na rok Chrystusowy...), w latach 1776–1779 wydawany w Lipsku przez wybitnego wolnomularza, wydawcę,

księgarza i dziennikarza Johanna Bodego. Cztery roczniki almanachu Bodego zawierały wykazy łóż, rejestrowały druki wolnomularskie, prezentowały wyciągi z czasopism oraz prace oryginalne, które według zgodnej opinii Klossa i Findla stanowiły cenne przyczynki do problematyki wolnomularskiej i cytowane były jeszcze przez długie lata²¹.

Równocześnie z pierwszym rocznikiem almanachu Bodego Reichard wydał w Gotha swój *Sammlung für die freien und angenommenen Maurer in Deutschland* (Zbiór dla wolnych i przyjętych mularzy w Niemczech), będący oryginalnym almanachem niemieckim zredagowanym na wzór almanachów angielskich. Zgodnie z tym wzorem zawierał masońskie osobliwości, wykazy łóż angielskich, niemieckich, szwedzkich, francuskich, szkockich, irlandzkich i holenderskich oraz omówienia pism wolnomularskich, a także pieśni²².

Ostatnim almanachem opublikowanym w tych latach był *Taschenbuch für Freymaurer und auch solche, die es nicht sind* (Almanach dla Wolnomularzy i tych, którzy nimi nie są) wydany w Lipsku w 1780 roku. Almanach ten zawierał dobrze oceniony przez recenzentów zbiór aforyzmów i aforyzmy rozprawy filozoficzne. Sentencji odnoszących się bezpośrednio do wolnomularstwa było w nim jednak niewiele²³.

Berlińskie środowisko wolnomularzy rozpoczęło w 1778 roku edycję „Freymaurer – Bibliothek” („Biblioteki Wolnomularskiej”), której najbardziej wartościowe trzy pierwsze tomy redagowali J.A. Hermann i J.W.B. Hymmen. Pismo zawierało liczne rozprawy historyczne i etyczne, przedruki mów i liczne recenzje. Tomy redagowane przez Hermanna i Hymmena ukazywały się nieregularnie, z kilkuletnimi przerwami; tom I w 1778, 2 w 1782, 3 w 1785 roku. Dopiero po śmierci Hymmena nowa redakcja potrafiła zapewnić regularność ukazywania się pisma w najtrudniejszych dla wolnomularstwa latach 1791–1794, w których ukazały się cztery tomy. Tomy te, jak również tom ósmy, wydany po ośmioletniej przerwie, zawierały coraz więcej przedruków, najpierw z wiedeńskiego „Journal für Freimaurer”, a później również z obcych pism wolnomularskich²⁴.

Również w Berlinie Conrad Friedrich Uden wydawał w latach 1783 i 1785 dwa tomy „Archiv für Freimaurer und Rosenkreuzer” („Archiwum Wolnomularzy i Różokrzyżowców”) zawierające liczne rozprawy źródłowe, przedruki bull papieskich oraz podstawowe dzieła różokrzyżowców, m.in. *Fama Fraternitatis* Johanna Andreaego²⁵. W 1783 roku w środowisku berlińskim ukazała się „Freimaurer – Zeitung” („Gazeta Wolnomularska”), jednak po pierwszych sześciu numerach przekształciła się w ogólny tygodnik kulturalno-naukowy²⁶.

W dziesięcioleciu 1781–1790 głównym ośrodkiem czasopiśmiennictwa wolnomularskiego był Wiedeń, w którym środowisko wolnomularskie, skupione w loży „Zur wahren Eintracht” i kierowane przez Ignaza von Borna, reprezentowało wysoki poziom naukowy i artystyczny. Zgodnie

z ideałami Borna, który pragnął z loży uczynić namiastkę akademii nauk, wydawała ona w latach 1783–1785 kwartalnik naukowy „*Physikalische Arbeiten der eintrachtigen Freunden*” („Prace fizykalne zgodnych przyjaciół”). Periodyk dostępny był dla wszystkich: zawierał wyłącznie prace członków loży, informował o osiągnięciach nauki i propagował idee Oświecenia. Funkcje redaktora i czasopisma pełnił sam Ignaz von Born. Ukazało się siedem numerów *in folio*²⁷. W następnym, 1784 roku środowisko loży „*Zur wahren Eintracht*” wydało almanach *Taschenbuch für Brüder Freymaurer auf das Jahr 1784* (Almanach dla Braci Wolnomularzy na rok 1784) – pod redakcją Johanna Baptista von Alxingera. W almanachu znalazły się wiersze, mowy, wiadomości z życia łóż. Periodyk został przedrukowany w Reutlingen²⁸. W tym samym roku wolnomularze austriaccy opublikowali w Pradze i w Wiedniu *Taschenbuch für Freymaurer auf das Schaltjahr 1784* (Almanach dla Wolnomularzy na rok przestępny 1784). Zawierał przedrukowane z „*Archiv für Freymaurer und Rosenkreuzer*” z poprzedniego roku: rozprawę *Kim jest wolnomularz*, wiersze oraz wybór sentencji *Doświadczenia masonskie*. Historycy wolnomularstwa Lenhoff i Posner uważają, że *Taschemibuch für Freimaurer* był typowym periodykiem osiemnastowiecznym²⁹.

Największym osiągnięciem czasopiśmiennictwa wolnomularskiego XVIII wieku i jednym z najlepszych czasopism wolnomularskich w ogóle był „*Journal für Freimaurer*” („*Dziennik Wolnomularski*”). Ukazywał się jako kwartalnik. Przez trzy lata, 1784–1786 wydano 12 zeszytów, w nakładzie ok. tysiąca egzemplarzy numerowanych. „*Journal*” stanowił pismo wewnątrz-organizacyjne, drukowane na prawach rękopisu, co pozwalało ominąć przepisy cenzury. Jego redaktor, poeta i pisarz, a w latach wydawania „*Dziennika*” również i cenzor, Alois Blumauer, przez cały okres ukazywania się pisma realizował ustalony przez Borna program opublikowany w pierwszym zeszycie „*Dziennika*”. Zgodnie z tym programem, w czasopiśmie ukazywały się rozprawy poświęcone misteriom różnych ludów, celom i rytuałom masonerii, pouczające mowy, a także wiersze i informacje z życia lożowego. Do najciekawszych prac opublikowanych w „*Dzienniku*” należało studium Borna o misteriach starożytnego Egiptu, które dla Mozarta i Schikanedera stało się inspiracją dla *Czarodziejskiego fletu*. W czasopiśmie zamieszczono również wiele mów wygłoszonych na posiedzeniach łóż przez wybitnych przedstawicieli wiedeńskiego Oświecenia. Pismo, tak jak wydająca je loża „*Pod Prawdziwą Jednością*”, zwalczało okultystyczne nurty masonerii. Podobnie jak cała masoneria austriacka, „*Dziennik*” padł ofiarą próby ścisłej reglamentacji masonerii, wprowadzonej przez cesarza Józefa II w 1785 roku. W ramach wymuszonej reorganizacji, loża „*Pod Prawdziwą Jednością*” została w tymże roku rozwiązana. Ostatni rocznik (1786) wydała nowoutworzona loża „*Pod Prawdą*”. Gdy loża ta w atmosferze podejrzeń i nieufności praktycznie zaprzestała działalności, „*Dziennik*” przestał się również ukazywać³⁰.

Conrad Friedrich Uden wydał w 1785 roku w Berlinie drugą i ostatnią część swojego „Archiwum”; opublikował również (w podhamburskiej Altonii) pierwszy rocznik „Ephemeriden der gesamten Freymaurerey in Deutschland auf das Logenjahr...” („Efemerydy całego wolnomularstwa w Niemczech na rok łożowy...”). Ukazały się dwa roczniki niewielkiego formatu, drukowane małą czcionką; zawierały informacje o wydarzeniach w masonerii, różnorodne rozprawy, wykazy łoż wolnomularskich oraz przegląd literatury, wraz ze streszczeniami ówczesnych publikacji³¹.

W tym samym czasie – zgodnie z informacją Wolfstiega – miał ukazywać się w Hamburgu miesięcznik zat. „Maurerische Monatsschrift”³².

Spośród periodyków wolnomularskich omawianego okresu, jeśli pominać „Der Freymaurera” z 1737 i 1738 r., charakter gazety miało tylko sześć numerów berlińskiej „Freimaurer – Zeitung”, przekształconej – jak już wspomniano – w ogólnodostępny tygodnik. W 1786 roku grupa wolnomularzy z łoży w Neuwied, kierowana przez sekretarza łoży Dietricha Andreaego, podjęła przygotowania do edycji gazety – również pod tytułem „Freimaurer – Zeitung”. Po uzyskaniu zgody Łoży Prowincjonalnej we Frankfurcie nad Menem, 13 grudnia 1786 roku grupa ta opublikowała numer próbny, a od nowego roku 1787 rozpoczęła wydawanie gazety. „Freimaurer – Zeitung” ukazywała się dwa razy w tygodniu w formacie *in octavo*, łacińską czcionką. Każdy numer składał się z dwóch części: na początku znajdowały się artykuły o treści wolnomularskiej, po nich następowały materiały polityczne, często krytyczne i złośliwe, oparte na doniesieniach korespondentów z Hagi, Brukseli i Wiednia. W dziale wolnomularskim zamieszczano artykuły na temat moralnego i etycznego kształcenia wolnomularzy, także teksty poświęcone historii Zakonu i bieżącym sprawom wolnomularstwa, w tym prześladowaniom, jakie dotknęły iluminatów. Autorzy artykułów w części wolnomularskiej pozostali anonimowi, jednak wiele tekstów zdradza styl jednego ze współzałożycieli gazety, Franza von Dietfurtha, wybitnej postaci masonerii niemieckiej XVIII wieku. Gazetę wydawano regularnie do końca września 1787 roku. Na skutek długotrwałych wyjazdów i przeciążenia obowiązkami zawodowymi czwórki redaktorów, zespół redakcyjny rozpadł się. W połowie października ukazał się ostatni, 79 numer gazety³³.

W 1787 roku Friedrich Wilhelm von Schütz rozpoczął w Hamburgu edycję „Archiv der Schwärmerei und Aufklärung” („Archiwum Marzeń i Oświecenia”). Do roku 1791 ukazało się 20 zeszytów tworzących cztery tomy, z których dwa wydane zostały do końca 1788 roku, jeden w 1790, a dwa ostatnie, tworzące tom czwarty, w 1791 roku. „Archiwum” zawierało liczne utwory oryginalne oraz informacje o ówczesnych wydarzeniach w świecie wolnomularskim³⁴.

Prawie równocześnie, we Frankfurcie nad Menem publikowano przez rok 1788 miesięcznik pod tytułem „Der Illuminat”. Zawierał wiele ma-

teriałów o charakterze ezoterycznym, m.in. rozprawę redaktora Fabera o iluminacji. Miesięcznik prezentował również poezje. Wolnomularstwu poświęcony został wiersz *Do wolnomularzy* (w numerze czerwcowym) oraz opis sali zebrań wolnomularskich (w numerze sierpniowym) wraz z ciekawą i mało dziś znaną ryciną³⁵.

W następnym, 1798 roku ukazało się w Gotha pięć zeszytów czasopisma przeglądowego „Der Freimaurer, oder kompendiöse Bibliothek alles Wissenwürdigen über geheimen Gesellschaften” („Wolnomularz, czyli skrótna Biblioteka wszystkich rzeczy godnych poznania na temat towarzystw tajnych”). W czasopiśmie zamieszczono wyciągi ze współczesnych publikacji na temat masonerii i związków pokrewnych oraz informacje biograficzne. Materiały te cechował brak poważniejszej krytyki³⁶.

Rewolucyjne wydarzenia we Francji wywołały falę nastrojów antymasońskich; wolnomularstwo obarczone zostało przez wielu konserwatywnych polityków i publicystów winą za upadek dawnego świata jasnych i trwałych norm społecznych. W tej sytuacji wolnomularski ruch wydawniczy uległ znacznemu ograniczeniu. W 1790 roku opublikowano wyłącznie jeden tom „Archiwum” Schütza, ale w następnym i to wydawnictwo upadło. Zaczęła się za to ukazywać ponownie „Freimaurer – Bibliothek”, która w tych latach zamieszczała coraz więcej przedruków. W latach toczonej nad Renem wojny koalicji z Francją i terroru we Francji nie ukazał się żaden inny periodyk wolnomularski. Zasadniczą zmianę w sytuacji wolnomularstwa w Niemczech północnych i protestanckich rejonach Niemiec środkowych przyniosło poparcie udzielone przez władców Prus, Hannoveru i Brunszwiku, wyrażające się wyłączeniem wolnomularstwa z zakazu działalności towarzystw tajnych. Potwierdzeniem tego był edykt Fryderyka Wilhelma II z 1798 roku.

Równocześnie od 1794 roku zamierała wojna na północ od Menu, a całkowity spokój przyniósł prusko-francuski traktat pokojowy zawarty w Bazylei w 1795 roku. W Niemczech północnych nastał okres gospodarczej pomyślności, umocniony tylko wojną Francji z drugą koalicją, a później kilkuletnim okresem powszechnego pokoju.

Poprawa sytuacji wolnomularstwa wywołała natychmiast wznowienie działalności wydawniczej. W latach 1794–1806 pojawiły się przede wszystkim almanachy, natomiast czasopisma zaczęły się ukazywać pod koniec tego okresu.

Już w 1794 roku w Hildesheim ujrzał światło dzienne *Taschenbuch für Brüder Freimaurer auf das Jahr des wahren Lichtes 5794* (Almanach dla Braci Wolnomularzy na rok prawdziwego światła 5794), wydany przez Philippa Jacoba Hillebrandta; w roku 1796 pod częściowo zmienionym tytułem ukazał się jego drugi rocznik. Almanach zawierał wykaz łóż i ich urzędników, placówek sprzymierzonych i utrzymujących korespondencję z lożą „Pforte zur Ewigkeit” („Brama do Wieczności”) w Hildesheim³⁷.

Korzystając z przejściowej liberalizacji w Rosji w okresie po objęciu tronu przez Pawła I, na użytek łoży „Auf kleinem Welt” w Rydze, George Collins wydawał w turyngijskiej Gerze „Maurerisches Monatschrift” („Miesięcznik masonski”). Collins opublikował i przesłał do Rygi 9 zeszytów³⁸.

Dla powstałej w 1798 roku Wielkiej Łoży „Royal York zur Freundschaft”, Johann G. Rhode i J.G. Marmalle wydali w roku następnym almanach *Jahrbücher der Grossen Loge Royale York zur Freundschaft in Berlin oder Denkwürdigkeiten für Freimaurer* (Rocznik Wielkiej Łoży Królewski York pod Przyjaźnią czyli osobliwości wolnomularskie) na rok 1798/99, w których przedstawili krytyczny stan tej łoży i gorący apel o poprawę sytuacji. Ukazał się tylko jeden tom³⁹.

W 1798 roku ukazywać się zaczął w Köthen *Taschenbuch für Freimaurer oder Jahrbuch der Maurerey* (Almanach dla Wolnomularzy czyli Rocznik Masonski). Był pierwszym periodykiem wolnomularskim drukowanym nieprzerwanie przez siedem lat. W latach 1798–1805 publikowany był jako rocznik – małego formatu, ozdobiony rycinami i liczący kilkaset stron. Każdy tomik zawierał bogaty zbiór rozpraw i materiałów historycznych. Prace filozoficzne reprezentowały zarówno poglądy autorów z kręgu twórcy Wielkiej Łoży Krajowej Johanna Zinnendorfa, jak też z konkurującego z nim środowiska zwolenników Ignaza Aureliusza Fesslera. Najbardziej wyróżniającym się współpracownikiem był Karl August Ragotzky, który opublikował w roczniku *Listy o interesujących przedmiotach w masonerii* oraz *Franz Hell*. Pierwszy tom almanachu umieszczony został na liście ksiązek zakazanych⁴⁰.

Równie długo ukazywał się konkurencyjny *Neues freimaurerisches Taschenbuch auf das Jahr...* (Nowy Almanach Wolnomularski na rok...), publikowany we Freibergu od 1801 roku przez Johanna Karla Meissnera, a od 1804 roku przez Johanna Gerlacha. Redagowane przez Meissnera tomiki ukazywały się co roku, natomiast Gerlach wydawał almanach raz na dwa lata. Rocznik 6–7 ukazał się na lata 1806/07. Po dziesięcioletniej przerwie, w roku 1816 Gerlach próbował wznowić swój almanach. *Taschenbuch* był dobrze redagowany; jego autorzy, wśród których, obok redaktorów, należy wymienić Mossdorfa, upowszechniali poglądy Fesslera⁴¹.

W 1801 roku ukazał się również trzeci almanach zat. *Neues Taschenbuch für Freimaurer auf das Jahr 1801* (Nowy Almanach dla wolnomularzy na rok 1801) wydany w Rostocku i dobrze redagowany przez K.Ch. Stillera. Reprezentował nurt wolnomularski związany z Zinnendorfem. Almanach zawierał spis łoż niemieckich, wiadomości i nekrologi. Podawał wykaz 196 publikacji masonskich oraz wyciągi z niektórych z nich. Stiller zamieścił w nim mowę dla uczczenia pamięci ks. Ferdynanda Brunszwickiego, wygłoszoną w 1792 roku, oraz opis sali zgromadzeń łoży „Zu den drei Schwerden” („Pod trzema mieczami”) w Dreźnie.⁴²

W następnym roku Carl Friedrich Wilhelm Cosmann rozpoczął w Berlinie edycję almanachu *Maurerisches Taschenbuch auf das Jahr... Von X.Y.Z.* (Almanach Masoński na Rok... Przez X.Y.Z.) W latach 1802–1805 ukazywały się regularnie cztery roczniki. Almanach reprezentował filozoficzny kierunek związany z Zinnendorfem. Większość artykułów i rozpraw wyszła spod pióra Cosanna.⁴³

W latach 1803–1806 Cosmann wydawał *Almanach für Freymaurer aufs Jahr... Vom Verfasser des Taschenbuchs für Maurer 5802/03* (Almanach dla Wolnomularzy na rok... Przez autora Almanachu masońskiego 5802/03). Bibliografowie wykazują tylko dwa roczniki 1803/04 i 1805/06. Jedynie Kloss uwzględnia trzeci, środkowy rocznik 1804/05. Pierwszy rocznik zawierał wykaz członków Wielkiej Narodowej Łoży-Matki „Pod Trzema Globami” i jej łóż-córek. Zamieszczał również *Zwierciadło masońskie* i inne opracowania Cosmanna. Rocznik 1805/06 jest identyczny z czwartą częścią równocześnie wydawanego zbioru *Signatstern*⁴⁴.

Środowiskom wolnomularskim przestały wystarczać już tylko almanachy. W 1803 roku, w Berlinie, po ośmioletniej przerwie wydano ósmy tom „Freimaurer-Bibliothek”, który okazał się jednak ostatnim. W tym samym roku podjęto przygotowania do edycji czasopisma wolnomularskiego w Altenburgu.

Altenburskie środowisko wolnomularzy cechowało w tym czasie znaczne ożywienie intelektualne. W 1803 roku zakończono dyskusję i opublikowano księgę konstytucji loży „Archimedes zu den drei Reisettern” (Archimedes pod trzema deskami rysunkowymi”) autorstwa głównie Johanna A. Schneidera. W trakcie dyskusji zrodził się pomysł wydawania czasopisma o charakterze naukowym. Pomysł powołania pisma zgłosili na posiedzeniu loży w dniu 10 marca 1803 roku jej Czcigodny, lekarz Johanna F. Pierer oraz pastor Jonathan Schuderoff i profesor miejscowego gimnazjum, Friedrich Mörlin. Rozpisana subskrypcja przyniosła środki na druk i wysyłkę pierwszego zeszytu czasopisma, które przyjęło nazwę „Journal für Freimaurerei” („Dziennik Wolnomularstwa”).

Każdy roczny tom „Journalu” składał się z czterech, liczących ok. 160 stron zeszytów kwartalnych. Zeszyty tomu pierwszego ukazały się w 1804 roku, natomiast zeszyty tomu drugiego wychodziły w latach 1805–1806. W obu pierwszych tomach „Dziennika” znalazły się rozprawy posiadające dziś wartość źródeł do historii myśli wolnomularskiej. Były wśród nich filozoficzne rozważania Pierera na temat symbolicznej treści trzech wielkich światel wolnomularskich. Mörlin z kolei zamieścił kilka artykułów etycznych, jak „Listy o masonerii jako próbie rozwiązania zadań etycznych i praktycznych” oraz o związkach masonerii z ruchami i tekstami ezoterycznymi – esenczykami i *Nową Atlantydą* Bacona. Duże znaczenie dla historiografii wolnomularskiej miały rozprawy Johanna Schneidera na

temat irlandzkich kapłanów-kuldeerów i ich związków z tzw. dokumentem jorkijskim, w którym autor dopatrywał się pierwszego dokumentu wolnych mularzy angielskich. Tocząca się dookoła tych, skąd inąd fałszywych, tez polemika stanowiła ważny krok na drodze do poznania prawdziwych źródeł budowlanych tradycji wolnomularstwa. Ponadto „Dziennik” zawierał odpowiedzi na krytykę *Księgi konstytucyjnej* oraz kronikarskie zapiski z życia wolnomularstwa i loży w Altenburgu, na przykład z uroczystości poświęcenia nowego budynku loży.

Z powodu śmierci Mörlina i wyjazdu Schuderoffa zdeorganizowana została praca redaktorów, a w wydawaniu czasopisma nastąpiła kilkuletnia przerwa. Dziennik został dobrze przyjęty przez czytelników. Zyskał nawet wysokie oceny polemizujących z altenburczykami wielkich postaci niemieckiego wolnomularstwa – Fesslera i Schrödera. Dobrą notę wystawił również „Dziennikowi” J.G. Findel. „Journal für Freimaurerei” zapoczątkował cykl czasopism wydawanych w Altenburgu aż do roku 1845⁴⁵.

W 1805 roku, w Lipsku, Seebas i Kühn wydawali kwartalnik, „Magazin für Freimaurer” („Magazyn Wolnomularzy”). Czasopismo zajęło się specjalnie historią wolnomularstwa. Wśród zamieszczonych artykułów znalazło się wiele przedruków z angielskiego „Free-Masons Magazine”, między innymi tłumaczenia staroangielskich konstytucji wolnych mularzy⁴⁶.

Spokój w Niemczech północnych i środkowych zakłócił wybuch nowej wojny francusko-austriackiej. Całkowitą zmianę sytuacji przyniosła jesienią 1806 roku wojna francusko-pruska i ogłoszona wówczas przez Napoleona blokada kontynentalna. Całe Niemcy znalazły się pod okupacją francuską. Nastąpiły zasadnicze zmiany polityczne i społeczne, a blokada przyniosła ruinę gospodarczą dotychczas silnych ośrodków handlowych. W niespokojnym, zmieniającym się świecie zamilkła na kilka lat prasa wolnomularska.

Lata 1737–1806 są okresem wstępnym w rozwoju niemieckich czasopism wolnomularskich. Okres ten rozpada się wyraźnie na dwie części: lata 1737–1744, a więc ośmiolecie, w którym ukazywały się czasopisma o tytułaturze wolnomularskiej oraz lata 1771–1806, trzydzieści sześć lat, w których publikowano pierwsze czasopisma *stricte* wolnomularskie. Między tymi okresami istnieje dwudziestosześcioletnia luka. W ciągu czterdziestu czterech lat wydano łącznie 17 czasopism i 14 almanachów. Podana liczba różni się od podanej w bibliografii Wolfstiega, gdyż historyk ten rejestrował również niewolnomularskie almanachy, które zamieszczały obszerniejsze opracowania na temat masonerii.

Charakterystyczny obraz przedstawia tabela uwzględniająca okres edycji poszczególnych tytułów:

Rodzaj periodyku	Liczba lat wydawania								Razem
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Czasopisma	8	5*	2	1	—	—	—	1	17
Almanachy i kalendarze	8	1	1	2	1**	—	1	—	14
Ogółem	16	6	3	3	1	—	1	1	31

Uwagi:

* Uwzględniono tylko dwa roczniki altenburskiego „Journal für Freimaurerei”. Nie uwzględniono późniejszych roczników pod zmienionymi tytułami.

** Nie uwzględniono szóstego tomu *Neues Freimaurerisches Taschenbuch* wydanego po dziesięcioletniej przerwie w 1816 roku.

Spośród 31 periodyków połowa istniała tylko przez jeden rok, a przeszło dwie trzecie nie ukazywało się dłużej niż dwa lata. Jedynie 9 tytułów ukazywało się regularnie przez trzy lata i więcej. Należy przy tym pamiętać, że nawet „Freimaurer-Bibliothek”, która publikowana była osiem razy, regularnie ukazywała się tylko cztery lata, a większość tytułów, pojawiających się regularnie cztery lata i dłużej, ukazywała się w latach 1796–1806.

Rozpatrując dane dotyczące liczby tytułów periodyków wolnomularskich w przekroju rocznym, możemy zauważyć, że najczęściej w ciągu jednego roku ukazywały się tylko jeden – dwa tytuły. Większa liczba tytułów przypada na lata największych sukcesów wolnomularstwa. Pierwszy okres utrzymywania się większej liczby tytułów to lata 1783–1785, gdy wychodziły czasopisma i almanachy wiedeńskie, a wolnomularstwo w Niemczech i w Austrii rozwijało się bez przeszkód. W okresie tym ukazywało się 3–5 tytułów (pięć tytułów w 1785 r.). Drugi okres zwiększonej aktywności wydawniczej przypada na lata 1801–1806, a więc okres umocnienia się wolnomularstwa w protestanckich krajach Niemiec północnych i środkowych, gdy ukazywały się regularnie almanachy i odradzały czasopisma. Liczbę pięciu tytułów osiągniętą do tej pory jedynie raz, utrzymano w latach 1803 i 1804.

W prasie wolnomularskiej odzwierciedliły się cechy charakterystyczne dla czasopism osiemnastowiecznych. Nie powstały jeszcze w tym okresie trwałe redakcje czasopism – instytucje mniej zależne od osoby i chęci redaktora. Wydawanie czasopism osiemnastowiecznych było ściśle związane z osobą redaktora lub grupy redaktorów. Charakterystyczne są tu przyczyny upadku takich czasopism jak „Almanach” Bodego, „Freimaurer-Zeitung”

Andreaego i „Journal für Freimaurerei” z Altenburga. Gdy tylko wydawca zaangażował się w inną działalność, wyjechał na dłuższy czas lub zmarł, nie znajdował się na jego miejsce inny redaktor, który mógłby dalej prowadzić wydawnictwo, a zespoły, jak w wypadku „Freimaurer-Zeitung” czy „Journal für Freimaurerei”, rozpadały się. Z kolei wiedeński „Journal für Freimaurer” stał się ofiarą zmienionych warunków politycznych. Fluktuacje polityczne i gospodarcze, powodujące niemal całkowity zanik wolnomularskich wydawnictw periodycznych, raczej uniemożliwiały podejmowanie owych inicjatyw wydawniczych niż bezpośrednio przyczyniały się do upadku konkretnych tytułów.

Przypisy

- ¹ J.G. Findel: *Geschichte der Freimaurerei*. 4. Aufl., Leipzig 1878, s. 760.
- ² G. Kloss: *Bibliographie der Freimaurerei und der mit ihr in Verbindung gesetzten geheimen Gesellschaften*. Frankfurt a/M 1844; R. Taute: *Maurerische Bücherkunde*. Leipzig 1884; A. Wolfstieg: *Bibliographie der freimaurerischen Literatur*. Bd 1-3. Burg 1911-1913, 2. Wyd. wraz z uzupełnieniami B. Beyera 1926. Uzupełnienia za lata 1900-1925 opublikował Hans Quint w zesz. 2-3 *Bibliographische Mitteilungen des Vereins deutscher Freimaurer*. 1927-1928; M. Hänsel-Hohenhausen: *Die deutschsprachigen Freimaurer-Zeitschriften des 18. und 19. Jahrhunderts. Bibliographie*. Frankfurt a.M. 1989.
- ³ Np.: Runkel: *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*. Bd 1-2, Berlin 1922, czy M. Steffens: *Freimaurer in Deutschland*, Flensburg 1964.
- ⁴ J.G. Findel, op. cit., s. 715, 738-39, 760-762.
- ⁵ *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei*, Leipzig 1863. Bd. 2. s. 206-225 (dalej AHdF-2).
- ⁶ Liersch: *Die Freimaurerei in Neuwied*, Neuwied 1899, s. 70-83.
- ⁷ W. Schwartz: *Das Bundesblatt einst und jetzt*, „Bundesblatt” 1993, Jg., 91, s. 22-30.
- ⁸ L. Abafi: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, Budapest 1890-1893. Bd 2., s. 293-297; E. Rosenstrauch-Königsberg: *Freimaurerei im josephinische Wien*, Wien 1975, s. 66-69; E. Rosenstrauch-Königsberg: *Ausstrahlungen des Journals für Freimaurer*. [w:] *Beförder der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1979, s. 104-117.
- ⁹ R. Taute, op. cit. (dalej: T + numer pozycji).
- ¹⁰ C. van Dalen's *Kalender für Freimaurerei*, Leipzig 1861-1932/33, zwłaszcza roczniki 1930-1932/33.
- ¹¹ AHdF-2, Bd. 3. s. 524-525.
- ¹² *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei*. 3., ... Auflage von Lennings *Encyklopädie der Freimaurerei*. Bd. 1-2, Leipzig 1900-1901 (dalej: AHdF-3).
- ¹³ E. Lenhoff, O. Posner: *Internationales Freimaurerlexikon*, Zürich 1932 (dalej L-P).
- ¹⁴ „Der Freymaurer”, No 1 (24.4.1737) Red. E. Milford, Hamburg 1737. L-P szp. 1754.
- ¹⁵ „Der Freymäurer”. Im Jahre 1738 hrsg. [von Johann Joachim Schwabe]. St. 1-52. Leipzig 1738. AHdF-2 s. 233, AHdF-3 s. 185, L-P szp. 1745.
- ¹⁶ *Gründliche Nachricht von den Frey Maurern...*, Franckfurt a.M. 1738; A. Wolfstieg, *Bibliographie...* poz. 770 (dalej W + numer pozycji).
- ¹⁷ „Des bedächtlichen Freymaurers”, St. 1-9. Hrsg von Tenzel, Hamburg 1742-1743. AHdF-2 s. 233.
- ¹⁸ „Der Aufmerksame Freymäurer in und um Deutschland sowohl im Feld als am Hof”, Tl. 1-8, Frankfurt u. Leipzig 1743-1744. W. 502.

- ¹⁹ AHdF-2, s. 233, AHdF-3, s. 185, L-P szp. 1745.
- ²⁰ *Freymaurer Calender auf das Jahr Christ 1771 und der Freymaurerey 5771*, Leipzig 1771. L-P szp. 811-812.
- ²¹ *Almanach oder Taschenbuch für die Brüder der vereinigten Deutschen Logen auf das Jahr Christi...* [Hrsg. von Johann Joahim Christoph Bode]. Mit Genehmigung der Obern, Jg 1-4, Leipzig 1776-1779. Findel, op. cit. s. 715, AHdF-2, s. 233, T. 94.
- ²² *Sammlung für die Freyen und angenommenen Maurer in Deutschland*. Hrsg von Reichard, Gotha 1776. AHdF-2, s. 223, T. 232.
- ²³ *Taschenbuch für Freymaurer und auch für solche, die es nicht sind*, Leipzig 1780. T. 1807, W. 795.
- ²⁴ „Freymäurer-Bibliothek“, [Hrsg von Hrsg von Johann A. Hermann und Johann W.B. von Hymmen] St. 1-8. Berlin 1778-1803. Findel op. cit. s. 715, AdF-2 s. 223, T. 165.
- ²⁵ „Archiv für Freimäurer und Rosenkreuzer“, Th. 1-2. Berlin 1783, 1785. T. 101.
- ²⁶ „Freimaurer-Zeitung“, 1-6 Stück, Berlin 1783. Findel, op. cit., s. 715, T. 167.
- ²⁷ „Physikalische Arbeiten der eintrachtigen Freunden in Wien“, Vrtlj. 1-7, Wien 1783-1785. L-P szp. 209, 1745, L. Hass: *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX w.*, Wrocław 1982, s. 152, E. Rosenstrauch-Königsberg: *Ausstrahlungen*, op. cit., s. 104-106.
- ²⁸ *Taschenbuch für Brüder Freimaurer auf das Jahr 1784*. Hrsg zum Vorteil der Armen [von Johann Baptist von Alxinger], Wien 1784. T. 241.
- ²⁹ *Taschenbuch für Freymäurer auf das Schaltjahr 1784*, Prag u. Wien 1784. W. 796, L-P szp. 45.
- ³⁰ „Journal für Freimaurer. Als Manuscript gedruckt für Brüder und Meister des Ordens. Hrsg von der Brüdern der [Loge] zur wahren Eintracht im Orient von Wien“. [Red. von Aloys Blumauer]. Jg 1-3. Wien, 1784-1786.
- Zob. przypis 8. Ponadto Findel, op. cit. s. 738; AHdF-2 s. 223; AHdF-3 s. 185; T. 161; L-P szp. 209; L. Hass, op. cit. s. 151; J. Wojtowicz: *Masoneria - wielka niewiadoma?*, Toruń 1992, s. 79-80.
- ³¹ *Ephemeriden der gesammten Freimaurerei in Deutschland. Auf das Logenjahr 5785, 5786* [Hrsg von. Konrad Friedrich Uden]. Altona 1785-1786, T. 144.
- ³² „Maurerisches Monatsschrift“, Hamburg 1785-1786. W. 508. Wolfstieg przejął opis z drukowanego katalogu biblioteki Grossen Landesloge von Deutschland z 1882 r., poz. 36 s. 9. Ani wcześniejsze, ani późniejsze katalogi tej biblioteki, a zwłaszcza dokładny katalog Dennerta z 1931 r. nie wykazują takiego czasopisma. Najprawdopodobniej nastąpiła pomyłka przy sporządzaniu kartoteki w czasie redakcji katalogu z 1882 roku.
- ³³ „Freymaurer-Zeitung von A u. M hereusgegeben“ [tj. Dietrich Wilhelm Andrea]. No 1-79, Neuwied 1786-1787. AHdF-3 t.1. s. 330, Liersch: *Die Freimaurerei in Neuwied*, op. cit., Neuwied 1899 s. 70-83.
- ³⁴ „Archiv der Schwärmeri und Aufklärung“. [Hrsg von F.W. von Schütz] Altona - Hamburg 1787-1791, Bd. 1-4. H. 1-20. Findel, s. 733, Kloss, poz. 25, W. 511.
- ³⁵ „Der Illuminat“. Red. Faber, Frankfurt a/M 1788, No 1-12. W. 510.
- ³⁶ „Der Freimaurer oder kompendiöse Bibliothek alles Wissenwürdigen über geheimen Gesellschaften“. H. 1-5, Gotha 1789. T. 246.
- ³⁷ *Taschenbuch für Brüder Freimaurer auf das Jahr des Lichts...; Taschen-Kalender auf das Jahr...* [Hrsg. von P.J. Hillebrandt]. Jg 1, 2, Hildesheim 1794, 1796. T. 246, W. 801.
- ³⁸ „Maurerische Monatsschrift. Im Jahr 1797 zunächst für die Brüder der Loge zur kleinen Welt im Or. zu Riga“. Hrsg. George Collins, H. 1-9 Gera 1797. W. 517.
- ³⁹ *Jahrbücher der Grossen Loge Royale York zur Freundschaft in Berlin. Oder Denkwürdigkeiten für Freimaurer*. [Hrsg. von J.G. Rhode u. J.G. Marmalle]. Jg 1.1798/99, Berlin 1799 AHdF-3 t. 2 s. 244.
- ⁴⁰ *Taschenbuch für Freimaurer auf das Jahr...* Bd. 1-7, Cothen 1798-1805. Tytuł oboczny: *Jahrbuch der Maurerey*. T.242; AHdF-2 Literatur s. 223.

⁴¹ *Neues freimaurerisches Taschenbuch auf das Jahr...* Bdchen 1-6, Freiberg 1801-1806, 1817. AHdF-2 Literatur s. 223, T. 244.

⁴² *Neues Taschenbuch für Freimaurer auf das Jahr 1801*, Red. K. Stiller, Rostock 1801. T. 243, W. 808.

⁴³ *Maurerisches Taschenbuch auf das Jahr...* Von X.Y.Z. [tj. Carl Friedrich Wilhelm Cosmann und von Held], Jg. 1-4, Berlin 1802-1805. Kloss. poz. 34, W. 810.

⁴⁴ *Almanach für Freymaurer aufs Jahr... Vom Verfasser des Taschenbuchs für Maurer 5802/03*. Bd 1-3 [?] Berlin 1803-1806. Kloss. poz. 35, AHdF-2 Literatur s. 223, T. 95, W. 811.

⁴⁵ „Journal für Freimaurerei. Als Manuscript gedruckt für Brüder“, Bd. 1-2. Altenburg 1804-1805/06.

Dietrich E.G.: *Geschichte der Loge Archimedes zu den drei Reisbrettern in Altenburg*. Altenburg, 1901 s. 37, 52-54; Findel, s. 739, T. 182.

⁴⁶ „Magazin für Freimaurer enthaltend Nachrichten“, St. 1-4. Leipzig (1805), AHdF-2 Literatur, s. 223, W. 863.